

УДК 94 (477. 51) «19»
Тамара Демченко

ДОКУМЕНТИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

Стаття присвячена аналізу протоколів засідань Чернігівської міської думи за 1905 р., у яких відкладалася цікава й маловідома інформація про перебіг революційних подій на Чернігівщині.

Сота річниця від початку наростання революційного руху в Україні, яка припадає на минулий рік, добра нагода звернутися до подій та процесів призабутої революції в Російській імперії. З позиції ХХІ ст. варто кинути прискіпливий, але водночас й об'єктивніший погляд на химерне переплетіння тодішніх реалій, спробувати оцінити їх в контексті історії всього доленосного минулого століття, з'ясувати який вплив вони справили на політичний та суспільний розвиток українського народу. Мабуть, не буде значним перебільшенням стверджувати, що переважна більшість явищ, які характеризували перебіг наступної революції, принаймні у зародковому вигляді спостерігалися і в 1905 р. Така точка зору далеко не нова, під її знаком формувалася і розвивалася радянська історіографія. Але засадничою тезою останньої, як відомо, стала ідея класової боротьби робітничого класу в союзі з селянством під керівництвом партії більшовиків як визначального фактору революційних змін. У найповнішому закінченому вигляді позиція знайшла своє втілення у багатотомній історії Української РСР. У контексті нашої теми доречно підкреслити, що діяльність «ліберальної буржуазії, дрібнобуржуазних і буржуазних націоналістичних партій» трактувалася однозначно негативно. Вважалося, що саме революційний пролетаріат «добився свободи друку, зборів, спілок..., вирвав у царя маніфест 17 жовтня»¹. Численна

наукова література відрізнялася більшою чи меншою насиченістю фактичним матеріалом, але незмінно перебувала в лабетах даної парадигми.

Оскільки Чернігівська губернія через майже повну відсутність промисловості не могла похвалитися масовими пролетарськими виступами, то на регіональному рівні вивчали насамперед селянський рух, який у губернії дійсно набув потужного розмаху. І.Петрункевич назвав Чернігівщину в числі трьох губерній Росії, де «безпорядки» мали місце вже навесні 1905 р.². Зауважимо, що про це йшлося у брошурі, виданій того ж таки року. Інша річ, що трактувався цей масштабний навіть в умовах всієї імперії рух досить однобічно³. Чимало авторів при цьому посилалися на широко відому повість М.Коцюбинського як авторитетне свідчення наявності масової революційної свідомості у повсталих селян. Варто переглянути цей підхід, прислухавшись до слушного зауваження М.Коцюбинської, яка твердила, що її великий дядько: «усвідомлював, що революція гряде, але не вважав її панацеєю від усіх лих. «Fata morgana» далеко не апофеоз революції, хоч і прийнято трактувати цей твір саме так. Не можна не відчувати тривоги, остраху перед сліпою руйнівкою силою, тотальним оскаженінням, страшною інерцією руйнування. Мовби очисна гроза – і разом з тим щось у тому заповідається дике, нелюдське»⁴. Документи, які стали об'єктом нашого аналізу, якраз і дають чимало прикладів проявів «нелюдського» з боку селянства, котрі не проходили повз увагу сучасників.

Відтак, ми бачимо, що нагромадилося достатньо проблем, котрі потребують наукового перегляду. Проте багатогранний революційний процес містить у собі значну кількість тем, які ще й не розроблялися як слід. У шеститомній політичній історії України робиться висновок, що внаслідок революції: «Україна стала заповідником «неляканого» чорносотенства, але разом з тим – і плацдармом для згуртування й вишколу багатолікої російської опозиції»⁵. Питання щодо формування і діяльності останньої, особливо в умовах провінції майже не досліджувалося.

Темою даної статті є аналіз джерельної бази, на основі якої можна реконструювати діяльність опозиційного щодо влади виборного органу – Чернігівської міської думи у 1905 р.

Інтерес до розробки питань, що прямо торкаються однієї з найактуальніших проблем сьогодення – формування громадянського суспільства в Україні чи не вперше виявив публіцист М.Рябчук на початку 90-х рр. минулого століття. У низці блискучих за формою есе він спробував привернути увагу до різних аспектів цього процесу. Важко не погодитися з його висновком стосовно ролі історичної ретроспективи у ньому: «повернення українцям історії – це, крім усього, ще й повернення історії їхнього громадянського суспільства, усіх його проформ і першоелементів, а відтак і важливий стимул формування цього суспільства у сьогоденні»⁶. Ця пряма вказівка на потребу поглибленого вивчення процесу, здається, не знайшла поки що підтримки в колах істориків. Як, до речі, залишився не почутим і заклик до широкої дискусії довкола поставлених проблем.

Між тим ліберальний і демократичний аспекти російської революції посідали значне місце у теоретико-світоглядних позиціях чільних діячів українського національно-визвольного руху, їхній практичній діяльності. Варто ще раз перечитати спогади Є.Чикаленка, С.Єфремова, щоб переконатися у цьому. Так, С.Єфремов наводить чимало прикладів спроб «порозуміння нашого з російським громадянством», щоправда, він при цьому зауважує: «Опору серед російського громадянства мало що й стрівали, хоч не стрівали, певна річ, великого зацікавлення. Наші домагання звичайно приймалися, хоча, – звичайно, – ніхто за них списів ламати не збирався з наших спільників»⁷. Ще далі пішов у оцінці перспектив революції Є.Чикаленко: «Я гадаю, що якби Миколай Кривавий не розігнав першої Думи і не завів отої чорної реакції, якби в Росії утвердилося справжнє конституційне життя і здійснена була кадетська аграрна реформа, то не було б і революції 1917 р. Але не було б і Української Держави, а так вона проіснувала хоч два роки»⁸. Проте таке читке розуміння несумісності цілей у перспективі боротьби за наці-

ональне визволення не перешкоджало спільно виступати проти царату. Оцінюючи минуле, Д.Дорошенко в листі до Г.Келлер-Чикаленко від 1 вересня 1943 р. писав: «Це нам тепер видко всі помилки, а в свій час і ми всі йшли одним шляхом з рос[ійською] інтелігенцією й перебували під гіпнозом запозичених у неї ідей»⁹. У провінції, принаймні, це стосується Чернігова, поєднання ліберально-демократичного руху з національно-визвольним стало суттєвим фактором боротьби за громадянські права.

Чи можна взагалі ті нові тенденції, які виявилися у рутинній діяльності Миської думи у 1905 р., кваліфікувати як революційний виступ? На нашу думку, так. Йдеться про цілком виразне протистояння владі губернатора, котрий був для чернігівців уособленням могутності імперії. Це – по-перше. По-друге, у виступах гласних і резолюціях Думи спостерігаються ознаки непокори і спроби захистити себе і мешканців міста від сваволі чорної сотні попри «законну» владу, тобто швидко формуються ознаки усвідомлення своєї громадської сили. По-третє, різко зростає питома вага виступів на політичні теми. Виборні представники невеликого, по суті, міста прагнуть бути почутими у столиці, не вагаючись, звертаються до найвищих урядовців у державі. Нарешті, і це дуже важливо підкреслити, у людей зникає страх перед всесильним губернатором, поліцією тощо. Населення міста активно підтримує думців: їхні засідання проходять у переповненому залі. При повній відсутності інформації у пресі всі бажаючі могли дізнатися, хто і що говорив у Думі. «Публіка» стає важливою складовою частиною протистояння. Гласні, принаймні, їхнє ліве крило, усвідомлюють своє право говорити від імені виборців, хоча, з іншого боку, розуміють, що обрані на основі несправедливого закону, дія якого не забезпечує рівного, прямого активного виборчого права.

Всі вище перелічені аспекти включно з яскравими характеристиками дійових осіб знайшли повне відображення у виступах гласних на засіданнях Думи скликання 1905 р., які відбулися 8, 22 та 23 червня, 17, 21 та 23 вересня, 4, 12, 24 жовтня, 2, 9, 27, 30 листопада, 14 та 19 грудня. Досить часто практикувалося перенесення засідання на наступний день через пізній час та не вирішення на-

мічених питань. Інколи потреба в засіданні була гострою, а губернатор не давав дозволу. Причому, щоб зірвати засідання, його канцеляристи просто не приймали пакет посильного від Думи¹⁰. У кожному випадку такого «непорозуміння» вина покладалася на управу. Але засідання, нехай із запізненням відбувалися. Стосовно протоколів треба зазначити, що велися вони ретельно й якісно, друкувалися, (зазначимо у дужках, що якість машинопису відмінна), а їхні копії передавалися до губернського присутствія з земських та міських справ. Вони перебувають у відповідному фонді Державного архіву Чернігівської області, а от у фонді «Чернігівська міська дума» не збереглися. Високий рівень оформлення протоколів – це заслуга секретаря Думи А.Верзилова та діловода П.Добровольського – людей знаних і шанованих на Чернігівщині. У присутствія ретельно вивчали ці тексти. Сторінки документів густо помережані червоним, синім і зеленим олівцями. Останнім кольором, судячи зі змісту, користувався сам губернатор, його позначки й резолюції виглядають безапеляційними і характеризують їхнього автора як людину самовпевнену і негнучку.

Головною причиною, або, краще сказати тлом, на якому розвивався конфлікт між владою та виборним органом, стала сама атмосфера революції. Проте важливу роль зіграли і постаті гласних. Саме їхні людські якості визначили впертий і цілеспрямований характер протистояння. Представницька гілка влади – гласні (далеко не всі, звичайно) Чернігівської міської думи – кинула виклик всесильній місцевій владі, яка мала у своєму розпорядженні ресурси колосальної імперії, вихід на столицю, поліцію, війська, освячене століттями моральне право управляти від імені царя.

Чергові вибори до міського представницького органу – на чотириріччя 1905 – 1909 рр. – відбувалися на основі статей 24 і 32 Міського положення і пункту XIV Височайше схваленої 11 червня 1892 р. думки Державної ради – 30 квітня, 1 травня, 8 – 9 травня 1905 р.¹¹. Згідно букви даних законодавчих актів, активне виборче право мали особи російського підданства, благодійні, навчальні і урядові установи, які в межах міста володіють не менше року нерухомим майном, що оцінюється для збирання

міських податків не менше 1000 крб., а також особи й установи, товариства і компанії, які утримують в межах міста не менше року торгово-промислові підприємства з відповідними гільдійськими свідоцтвами. Священники і церковні служителі, церкви, монастирі, місцеві поліцейські та чини прокурорського нагляду, євреї до списку виборців не вносяться¹². Осіб та установ у Чернігові, які б відповідали цим вимогам, тобто юридичних осіб, у 1905 р. набралось 571¹³. Фізичних осіб було значно більше, бо під одним номером могло бути записано декілька душ. Крім того, чиновники досить часто записували майно на своїх дружин (так, нерухомість родини Шрагів оцінювалася у 4415 крб., але була записана на дружину – Єлизавету Ісаківну)¹⁴, а потім, оскільки жінки не мали права голосувати, то відбувалася передача їхніх голосів чоловікам або іншим родичам, що вносило зайву плутанину у хід виборів і породжувало чимало інтриг.

Чернігів у 1905 р. був невеликим містом – 30197 мешканців; житлових будинків у ньому нараховувалося 3808; 22 фабрики і заводи із загальним числом працюючих 237 чоловік виробили продукції на 800 тис. крб. на рік¹⁵. Дуже багатих людей у місті не було. З поміж обраних до Думи осіб найвищою була сума оцінки власності В.Яроцького – 21940 крб.¹⁶. З іншого боку, дані про майновий ценз виборців не зовсім достовірні, бо вони могли мати власність у губернії або за її межами. Так, член управи О.Ляшенко мав власний будинок у місті і маєток у с. Горськ Городянського повіту¹⁷.

Отже, в результаті виборів, які розтяглися майже на 2 тижні до Думи було обрано 43 гласних-християн і 4 єврея (йдеться саме про приналежність до іудейського віросповідання). Останніх обирали у відповідності до 10% норми, визначеної Міністерством внутрішніх справ Росії у губернському присутствії. 158 осіб мешканців Чернігова – євреїв, які відповідали вищезазначеним критеріям надання активного виборчого права, до участі у виборах не допускалися тільки через релігійну приналежність¹⁸. Губернське присутствіє на чолі з губернатором ретельно зібрало через всюдищу поліцію дані на ймовірних кандидатів до Думи від єврейського населення, зробило, як їм здавалося найкращий вибір, і ...

програхувалося. Всі четверо призначених гласних невдовзі відмовилися від посади. Першим на знак протесту проти дискримінації єврейського населення склав з себе повноваження гласного провізор М.Маркельс¹⁹, потім з відповідними заявами виступили купці Г.Урін та С.Шлепянов²⁰. Тому в подальших подіях представники чернігівського єврейства як гласні участі не брали.

Оскільки Дума – орган виборний і колегіальний, спробуємо накидати колективний портрет її членів. Створення повноцінного довідника ускладнюється тим, що в нашому розпорядженні є тільки формулярний список особового складу попередньої Думи (1901–1905 рр.), «Календарь Черниговской губернии на 1905 г.» та деякі інші довідкові видання. Аналіз фрагментарних даних, вилучених із вищеназваних джерел, показав, що середній вік гласних складає 52 роки (достеменно відомо про 19 осіб): з них найстаршому було 72 роки, а наймолодшому – 32. В цілому гласні мали всі підстави називати себе «батьками міста». Потомствених дворян серед гласних ми нарахували 16, особистих – 3, по одному гласному вказали свій стан – купець, міщанин, селянин, потомствений почесний громадянин, решта – невізначені. Знову ж таки згідно неповних даних можна встановити, що вищу освіту мали принаймні 13 осіб – з них університети скінчили 11 гласних, два – Межовий інститут. Два гласних мали за плечима духовну семінарію, два вказали на гімназичну освіту, стільки ж – повітові училища, були й такі, що обмежувалися домашньою освітою. У вище названому «Календаре» зазначено, що служили в різних державних установах, працювали вчителями, лікарями, перебували на виборних посадах, представниками страхових компаній тощо 30 гласних²¹, двоє були відставними військовими. Про десятьох відомостей у «Календаре» немає: це або пенсіонери – М. Фрідман у 1878–1887 рр. працював лікарем Чернігівської гімназії²², або діячі, які були змушені на якийсь час покинути рідне місто через переслідування влади: В. Хижняков був увільнений від обов'язків гласного у 1901 р.²³, або ж просто особи не пов'язані з офіційними структурами чи різного роду благодійними організаціями. У будь-якому випад-

ку основну роль у губернському центрі відігравали чиновники, що простежується і на особовому складі Міської думи.

На сьогодні ми можемо говорити про наявність щонайменше 5 достовірних, зв'язних біографічних даних про гласних Думи скликання 1905 р. Це – насамперед, добре вивірена інформація про депутатів I Державної Думи Росії (1906 р.) – О. Муханова (1860–1907), О. Свечина (1865–1929) та І. Шрага (1847–1919)²⁴, некролог В. Хижнякова (1842–1917), написаний М. Могилянським²⁵, та інформативно-історичні статті про А.Верзилова²⁶. Біографії решти активних діячів Чернігівської думи потребують ретельної реконструкції за досить скупою інформацією переважно з архівних джерел.

Довгий час гласні Чернігівської міської думи виконували численні обов'язки по забезпеченню піднесення торгово-промислового життя, функціонуванню комунального господарства, системи освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, у високу політику не втручалися. Місцева влада пильно стежила, щоб у їхньому середовищі не «заходилися» небажані елементи: крамольники або наклепники і сподівалася, що так буде завжди.

Революційні події 1905 р. сколихнули Росію, винятком не став і губернський центр Чернігів.

Очолював опозицію до влади, а конкретно до губернатора, який своїми брутальними діями певною мірою спровокував опір, голова Міської думи – М.Рудін. Про цю людину відомо небагато. У 1905 йому йшов 51 рік, він народився десь за межами Чернігова, але на рік чергового обрання головою вже понад 30 років мешкав у місті, по закінченні Костянтинівського межового інституту в Москві, служив помічником губернського землеміра. На початок ХХ ст. здобув чин колезького радника, мав урядові нагороди та відзнаки: ордени св. Анни 3 ступеня, Св. Станіслава 2-го та 3-го ступенів, срібну медаль в пам'ять про імператора Олександра III. Обов'язки Чернігівського мера виконував з березня 1898 р., а до складу міської управи був обраний на початку жовтня 1897 р.²⁷. Така швидка кар'єра засвідчує наявність неабияких організаторських здібностей, вміння знаходити

спільну мову з гласними – людьми дуже різними за своїми політичними поглядами, життєвими цілями, соціальним статусом, з одного боку, а з іншого, підтримувати належні стосунки з місцевою владою. М.Рудіну це вдавалося досить довго. Цікаво, що й помічників він собі підібрав молодих та поступових. У 1903 р. до управи входили В.Харченко та В.Нерода (обом їм виповнилося по 38 років), секретар А.Верзилов (36 років). Коли забалотували Г.Красовського, який, крім крайніх правих поглядів, відрізнявся ще й схильністю до сутяжництва, то новим членом управи обрали Ф.Вербицького-Антіоха. Але тут же виступив проти сам губернатор. Поліція надала йому повне досє на сина відомого поета і висловила дуже великий сумнів щодо його політичної благонадійності. Ф. Вербицький-Антіох, дізнавшись про це, зняв свою кандидатуру²⁸. Заслугує на увагу той факт, що В.Харченко, А.Верзилов були членами Чернігівської «Громади», а І.Шраг мав заслужений авторитет лідера українського руху в Чернігові²⁹, В.Хижняков, І.Рашевський співчували йому³⁰. Допустити, що про це все Рудін не мав жодної інформації, важко. Отже, знав і не перешкоджав, можливо, й сам співчував.

Як і в будь-якому поважному виборному органі революційної доби, у Чернігівській міській думі були праве, ліве крило та невідмінне «болото». Праві – відверті прибічники недоторканості режиму, консерватори і монархісти, прибічники «чорної сотні» – були представлені слабо. Найчастіше брали слово І.Тударовський, Г.Красовський, В.Круковський. З ними мало рахувалися, а їхні однодумці воліли відмовчуватися, що потенційно розв'язувало руки лівим, з яких найбільш мобільним був М.Пухтинський. Проте, у правих не було жодних шансів ще й тому, що найкрупніші землевласники і найвпливовіші лідери представницьких органів у губернії – камер-юнкер імператорського двору та предводитель губернського дворянства О.Муханов та голова губернської земської управи О.Свечин явно симпатизували їхнім противникам. У 1906 р. вони були обрані до І Державної Думи від партії Народної свободи. По списку кадетів пройшов до Думи й І.Шраг. Сам губернатор вважав, що наклепи та інси-

нуації у стінах Думи на нього зводили гласні В.Селюк, В.Хижняков, С.Зубок-Мокієвський, вже згадуваний М.Пухтинський та І.Шраг, прізвище О.Свечина, зопалу вписане в чернетку позову, було викреслене³¹. Варто підкреслити, що п'ятеро із «наклепників» були юристами. Проте у цьому досить гострому конфлікті був ще один підтекст. Якщо уважно проаналізувати зміст протоколів та особливо ухвалених в цей час рішень, то виявиться, що й міський голова та члени управи тримали руку за лівих. За таких умов гласні, які намагалися не встрявати у досить палкі дебати, все-таки голосували так, як вимагали ліві. Не можна не приймати до уваги також і почуття корпоративної солідарності, яке неминуче виникає у середовищі людей, об'єднаних у одному органі. Скажімо, навіть у членів присутствія викликало здивування зауваження Г.Красовського, котрий завжди затято сперечався з «лівими», що кращий час Думи був тоді, коли В.Хижняков головував у ній, а І.Шраг виконував обов'язки члена управи³².

Виходячи з протоколів засідання Міської думи за 1905 р., ми можемо стверджувати, що боротьба з владою велася, причому відкрито, бо специфіка виступів і рішень Думи полягала в тому, що вони були публічними, швидко ставали відомими всьому місту.

Початок революційних змін відноситься до січня 1905 р., коли Дума засідала ще у попередньому складі. Саме тоді було представлено доповідь комісії з клопотання про бажані зміни у міському положенні. Висновок документу звучав досить радикально: «тільки корінна реформа за участю вільно обраних представників населення може надати Міським Громадським Установам очікуване перетворення, а послідовне запровадження в життя вище означених прав може бути гарантоване лише постійною участю обраних народом представників управління та законодавстві»³³. Голова відмовився ставити на голосування цей останній пункт, бо він виходить за межі компетенції Думи. Тоді І.Шраг виступив з протестом: «він дотримується тієї думки, що в даний історичний момент, який переживає наше суспільство, кожний зобов'язаний висловити відверто, правдиво і сміливо своє переконання стосовно тих умов, при яких тільки й можлива плідна діяльність місь-

кого управління». Його підтримали ще 5 гласних³⁴. Цей виступ став прецедентом і своєрідним камертоном, який задавав тон заходам лівих. Проте, на нашу думку, значно більше вплинула на полівіння гласних, викликавши їхнє обурення, негнучка і непродумана політика місцевої влади. Прикладів можна навести чимало. Так, не можна встановити достовірно точно, що змусило поліцію використати козаків проти публіки, яка «гуляла» в центрі міста, і гласних, котрі розходилися після засідання Думи. Стався інцидент 8 червня 1905 р. об 11 годині вечора. Переконливу інформацію про його перебіг знаходимо у протоколі засідання Чернігівської думи від 22 червня. Гласний В.Хижняков виступив з відповідною заявою, навівши драматичні подробиці і зробивши висновок: «очевидно, що цей дикий напад на мирну публіку і на гласних Думи був підготовлений зарані»³⁵. Його підтримали інші гласні. Цікаво, що часовий розрив майже у два тижні між самою подією і її обговоренням не позначився на палкості виступів. Саме тут прозвучала пропозиція М.Пухтинського заснувати міську міліцію, котра б підпорядковувалася Думі і служила гарантом від подібних інцидентів³⁶. Була створена спеціальна комісія, члени якої з ентузіазмом приступили до роботи. Таким чином з'явився цей аж надто радикальний проект, котрий разом з тим був достатньо розроблений, обґрунтований і став широко відомим у місті. Доповідь була оприлюднена на засіданні 27 жовтня. На тлі драматичних подій 18-20 жовтня її аргументація виглядала особливо переконливою та актуальною. Після довгих дебатів Дума ухвалила постанову із трьох пунктів: прийняти доповідь; визнати необхідність негайної організації поки не озброєної охорони; поставити перед адміністрацією питання про озброєння³⁷. Справа дійшла до запису добровольців. Цей крок Думи неабияк стурбував губернатора, того ж таки дня – 27 жовтня – він звертається до керівництва Дум із запевненням, що Чернігів «достатньо мірою забезпечений військами і... на посилення охорони йдуть драгуни»³⁸. З величезним завзяттям адміністратор також вимагав списку міліціонерів або тих, хто записався до охорони. Дякуючи його наполегливості, інформація про цих добровольців

дійшла до наших днів. 79 осіб виявили бажання стати на захист життя та майна чернігівців³⁹. Детальний аналіз даного феномена – чітко вираженого бажання захистити себе і своє місто попри відкриту заборону влади – свідчить про появу зародків нової свідомості – громадянської, а не вірнопідданої. Не менш цікавим є той факт, що до списку вписалися люди, які належали до різних суспільних верств. Приблизно 20 чоловік належало до представників місцевого єврейства, але ж брати участь у міліції погодився і О.Свечин – дворянин, багатий поміщик, голова губернської земської управи.

Подальші факти (це переконливо засвідчується протоколами) протистояння у Чернігові пов'язано з реакцією на Маніфест 17 жовтня. У місті чітко визначаються два центри: проурядовий, монархічно-чорносотенний на чолі з губернатором, довкола нього гуртуються представники чиновництва, дрібної буржуазії (торгівці), люмпенські елементи та ліберально-демократичний, що ввібрав нечисленну, але впливову інтелігенцію, радикально налаштовану молодь, поступових представників земства. Його лідером і стала Дума. Свого апогею боротьба між ними досягла у другій половині жовтня 1905 р. Існує значна база джерел – це в основному документи особового походження: мемуари і листи, та наукової літератури, де відтворено перебіг подій у регіоні після оприлюднення Маніфесту⁴⁰. Найбільш яскравою формою реакції стали єврейські погроми. За кількістю останніх Чернігівщина посідала перше місце серед української губерній, де проходила «смуга єврейської осілості», – 90 зафіксованих випадків погромів лише у жовтні 1905 р.⁴¹. Згідно з даними Г.Морозової кількість погромів була значно більшою – 222. Дослідниця також оприлюднила інформацію про жертви: було вбито 10 євреїв і 5 погромників і поранено відповідно 29 і 13 осіб⁴². Вже під вечір 18 жовтня до канцелярії прем'єр-міністра Росії надійшла телеграма про погром у Ніжині⁴³. Уявлення про збитки, завдані чернігівським мешканцям, дають такі дані: в ході погрому 23 жовтня було знищено 36 «міських лавок»⁴⁴. Проте, до честі гласних Миської думи, їх все-таки більше цікавив і обурював не матері-

альний, а суто людський вимір і певною мірою політичний аспект драматичних подій. Протокол засідання Думи від 24 жовтня навіть на тлі інших достатньо гострих виступів виділяється значною радикалізацією у постановці головного питання: «Хто винен?» і «Що робити?» Уперше до протоколу внесені репліки і зауваження представників від «публіки», яка, таким чином стає повноправним учасником зборів. Текст нагадує не скільки засідання поважного органу, стільки мітинг у розпалі революційних подій. А відповідний тон задав сам голова Думи. Відкриваючи засідання, він заявив: що «23 жовтня відбувся розгром єврейських магазинів і лавок, хоча розгром і не набув значних розмірів, але населення очікує, що безпорядки можуть виникнути і це викликає його стурбованість. Заходів прийняти він не може, оскільки в його розпорядженні немає ні військової сили чи поліції, крім посиленних прохань до адміністрації нічого іншого він не міг зробити, тому він скликав Думу, щоб отримати вказівки, як убезпечити населення»⁴⁵. Далі розкривається власне механізм кроків, здійснених М.Рудіним разом з О.Свечиним для того, щоб запобігти повторенню погромів. Але у цьому тексті привертає увагу насамперед спроба апеляції до Думи як владного органу з достатньо широкими, а головне, законними правами. Текст протоколу в таборі противника читали уважно як ніколи. Особливо ретельно відмічали зауваження, пояснення і репліки представників від публіки – негласних І.Соколовського, М.Полторацького, Б.Гінзбурга, З.Моносзона, М.Вербицького-[Антиоха], А.Утевського. Обурення чиновництва викликали і ремарки в тексті: «Публіка аплодує»⁴⁶. Проте, можна припустити, що найбільше стурбувало губернатора безпосереднє звернення думців до прем'єр-міністра Росії. Зроблено це було на основі резолюції, у якій знову ж таки прямо й відкрито місцева влада звинувачувалася у бездіяльності, а відтак і потуранні погромникам: «Дума ухвалила: 1. визнати, що погром відбувся внаслідок неправильних дій влади. 2. просити телеграфом про передачу поліції у ведення міста. 3. доручити комісії проєктів представити доповідь про міліцію якомога швидше. 4. просити телеграфом про дозвіл заснувати місь-

ку міліцію»⁴⁷, а далі було одногосно ухвалено текст звернення до С. Вітте: «Після побиття мирних жителів міста 17 і 18 жовтня військом і поліцією, відбувся 23 жовтня зарані очікуваний єврейський погром при бездіяльності і потуранні влади, цього дня натопт під проводом Губернатора, одержавши від нього портрет Государя, провів патріотичну маніфестацію і відслужив молебень, під час якого розпочався погром, який продовжується і сьогодні.

Міська Дума на Надзвичайному Зібранні одногосно ухвалила просити Вашу Світлість негайно передати поліцію до рук міста, дозволити організувати міліцію і провести екстрене детальне розслідування дій влади». Текст телеграми відправили негайно⁴⁸.

Невипадково саме цей злощасний протокол вирішив використати губернатор для судового переслідування гласних Чернігівської міської думи В.Ф.Селюка, В.М.Хижнякова, С.В.Зубка-Мокієвського, М.Д.Пухтинського, І.Л.Шрага і допущеного Міським Головою І.М.Соколовського по звинуваченню у наклепі та інсинуації в офіційному засіданні громадського управління в присутності сторонньої публіки⁴⁹. Відтак надрукований протокол був переписаний писарем присутствія, а, можливо, канцелярії губернатора і надісланий як додаток до позову в прокуратуру. Очевидно, до підготовки скарги був залучений і Я.Ф.Боголюбов – неперемінний член губернського присутствія, який, по суті, опікувався Думою. Збереглося цікаве свідчення його зондажу – приватний лист від якогось правника (підпис нерозбірливий): «Багатошановний Якове Федоровичу! Повертаю протокол засідання Думи. Він малограмотний і являє собою щось подібне до записок божевільного; але складу злочину [два слова нерозбірливо], я не бачу в описі розмов гласних і негласних»⁵⁰. Справа остаточно визріла в двадцятих числах грудня, але ніякого позитивного наслідку для губернатора не мала. Підготовлена 22 грудня 1905 р., вона того ж дня і скінчилася резолюцією прокурора Чернігівського окружного суду: «Переговорити з п. Губернатором»⁵¹. Про що говорили між собою два високопоставлених чиновника можна тільки здогадуватися, проте, ймовірно припустити, що прокурор переконав губер-

натора відкликати свій позов. Останній згодився і став «дотискувати» непокірних думців іншими методами.

Реалізація одного з них знайшла своє повне відображення на сторінках протоколів грудневих засідань Думи. Губернатор заборонив допускати публіку до зали засідань у зв'язку з тим, що підлога приміщення не витримує такої значної кількості людей⁵². Оскільки він все-таки не міг віддати прямого наказу, то скористався слушним приводом, і поставив перед гласними важке завдання встановити обмеження для сторонніх, видаючи їм запрошення або квитки. Гласні на ще одному бурхливому засіданні продемонстрували своє обурення. Для лівого крила заборона була неприйнятною ще й тому, що воно втрачало аудиторію. Скажімо, коли Дума ухвалила текст відозви до населення, щоб віддрукувати його «російською і малоросійською мовами» і поширити відповідно у містах та селах⁵³, то важливим способом поінформувати чернігівців про це і були якраз присутні у залі. Справа в тому, що в губернії виходила одна газета «Черниговские губернские ведомости», яка повністю перебувала під контролем адміністрації. У протоколах часто трапляються посилання на цей орган, як рупор влади, який поширював неправдиву інформацію про ситуацію у Чернігові.

Боротьба з владою дорого обійшлася гласним. Міський голова після аж надто революційного зібрання 24 жовтня, судячи з усього отримав такого прочухана, що змушений був негайно «захворіти», а, може, захворів і насправді. Обов'язки голови перейшли до В.Харченка, він виконував їх так само ретельно, педантично і формально бездоганно, як і його шеф. Протистояння розтяглося і на перші місяці наступного року, але протоколи збереглися, гірше. Окрім того, конфлікт набув «підклимного» характеру, тоді як у 1905 р. саме на засіданнях гласні чітко, недвозначно і відкрито формулювали свої претензії.

Ліве крило гласних Чернігівської міської думи у революційному 1905 р. своєю безкомпромісною боротьбою проти сваволі місцевих владних структур, зокрема, губернатора як глави адміністрації, доказало, що представницький орган не тільки повинен, але й може відстоювати права людей, чий інтереси він покликаний захищати.

Це був значний крок у формуванні громадянського суспільства. Досвід, накопичений таким чином, був використаний у нових історичних умовах за доби революції 1917 р. Те, що він був незатребуваним упродовж наступних десятиліть аж ніяк не означає його марність. Навпаки, це саме той випадок, коли варто повертатися до витоків. Ретельне виявлення і аналіз подібних фактів мають не тільки академічний інтерес, але й певне практичне значення.

1. Історія Української РСР: У 8 тт., 10 кн. – К., 1978. – Т. 4: Україна в період імперіалізму. – С. 175.
2. Петрункевич И.И. К аграрному вопросу. – М., 1905. – С. 5.
3. Див.: Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 – 1907 рр. – К., 1959. – 135 с.
4. Коцюбинська М. Михайло Коцюбинський – сьогоднішніми очима // Коцюбинська М. Мої обрії: У 2-х Т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 239 – 240.
5. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К., 2002. – Т. 1. На зламі століть (кінець XIX – 1917 р.) / Ю.А.Левенець (керівн.), Л.А.Нагорна, М.С.Кармазіна. – С. 211.
6. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». – К., 2000. – С. 49.
7. Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація: Альманах. – 2004 – № 3 (32). – С. 212 – 213.
8. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 407.
9. Листи Дмитра Дорошенка до Ганни Келлер-Чикаленко / Упоряд. Г.Курас // Вісті УВАН у США / Ред. О.Домбровський. – Нью-Йорк, 2004. – Ч. 3. – С.206.
10. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1515. – Арк.460.
11. Там само. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1558. – Арк. 11, 14.
12. Там само. – Арк. 11.
13. Там само. – Арк. 14.
14. Там само. – Арк. 11.
15. Города России в 1904 году. – СПб., 1906. – С. 167, 184, 345, 407.
16. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1558. – Арк. 11.
17. Там само. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 1165. – Арк. 105 зв.

18. Там само. – Ф.145. – Оп. 3. – Спр. 1588. – Арк. 14, 5 – 8 зв.
19. Там само. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1558. – Арк. 89 зв.
20. Там само. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1515. – Арк.146 зв.
21. Календарь Черниговской губернии на 1905 год. – Чернигов, 1904.
22. Столетие Черниговской гимназии. 1805 – 1905: Краткая ист. записка / Сост. М.Т.Тутолмин. – Чернигов, 1906. – С.413.
23. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 246. – Арк. 199 – 200 зв.
24. Члены Государственной Думы первого, второго и третьего созыва / Энциклопед. словарь Гранат (Русского библиографического института Гранат). – М., [Б.г.]. – 13-е изд. – Т.17. – С.15', 21', 27'; Рік смерті О.Свечина вказаний у публікації: Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства поч. ХХ ст. (за спогадами М.Могилянського) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 136.
25. Могилянський М. Памяти В.М.Хижнякова (Некролог) // Чернишов. земская газета. – 1917. – 4 авг. – С. 6 – 8.
26. Курас Г. Український історик та краєзнавець А.В.Верзилов (1867 – 1931) // Тези доп. і повідом. на V Всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 66 – 67; Ісаєнко О. Доповідь у міській думі (до 135-річчя від дня народження А.В.Верзилова) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 108 – 109.
27. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 246. – Арк.191 зв. – 192, 196.
28. Там само. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 1165. – Арк. 102 – 104.
29. Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська Українська Громада: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. – К, 1928. – С. 466, 461.
30. Русова С. Мої спомини. – К., 1996. – С. 102, 46.
31. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1620. – Арк. 2.
32. Там само. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1515. – Арк. 382 зв.
33. Там само. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1515. – Арк. 39 зв.
34. Там само. – Арк. 40, 40 зв.
35. Там само. – Арк. 146в.
36. Там само. – Арк. 147 зв.
37. Там само. – Арк. 356 зв.
38. Там само. – Арк. 365.
39. Там само. – Арк. 362 – 363.

40. Коцюбинський М: Твори в 7 тт. – К., 1975. – Т. 6: Листи (1905 – 1909). – С. 41; І.Л.Шраг: Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – С. 50; Хижняков В.М. Воспоминання земского деятеля / Предисловие В.Я.Богучарского. – Пг., 1916. – С. 249; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901 – 1914). – Вінніпег, Манітоба, 1949. – С. 72; Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 р. // Україна: Науковий двохмісячник українознавства. – 1925. – Кн. 4 (14). – С. 57; Дроздов О. Як «зустрічали» на Чернігівщині «конституцію» 1905 року // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред М.Грушевського. – К., 1928. – С. 518; Симоненко В. 1905 рік. Чорна сотня в Ніжині // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1 – 2. – С. 121; Морозова Г. Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 124 – 136.

41. Волковинський В.М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 64.

42. Морозова Г. Назв. праця. – С. 125 – 135.

43. Миндлин А.Б. Политика С.Ю.Витте по еврейскому вопросу // Вопр. истории. – 2004. – № 4. – С. 127.

44. ДАЧО. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 19.

45. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1620. – Арк. 3.

46. Там само. – Спр. 1515. – Арк. 340 – 345.

47. Там само. – Спр. 1620. – Арк. 9.

48. Там само. – Арк. 13, 13 зв.

49. Там само. – Арк. 2.

50. Там само. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1515. – Арк. 336.

51. Там само. – Спр. 1620. – Арк. 2.

52. Там само. – Спр. 1515. – Арк. 436.

53. Там само. – Арк. 378.

Tamara Demchenko

DOCUMENTS OF THE CHERNIGIV MUNICIPAL DUMA

AS A SOURCE ON STUDYING THE REVOLUTION OF 1905–1907

In the article we can find the analyzed minutes of the session of Chernihiv city duma of 1905. They contain an unknown information about the course of revolution events in Chernihiv which is a valuable source for studying the revolution of 1905 – 1907 in Ukraine.